

זהויות ישראליות: יהודים וערבים מול המרָאָה והאחר

תקציר: מאמר זה מתבסס על שני מחקרי זהות שנערכו בהפרש של 18 שנים, והוא עוסק בארבעה דגמים של תת-זהויות יהודיות-ישראליות הקיימות בחברה הישראלית: הלא דתית (חילונית); המסורתית; הדתית לאומית; הדתית חרדית. לצידן ולעומתן מוצגת במחקר הזהות הערבית (פלסטינית) ישראלית שגם היא כמובן איננה מקשה אחת. המאמר עומד על החוסן והקוהרנטיות הפנים-זהותית של כל אחת מתת-זהויות אלה, על היחסים בין הקבוצות השונות, על פוטנציאל הקונפליקט וההרמוניה ביניהן, ועל הנדרש מן המעשה החינוכי כדי לקדם יחסים דמוקרטיים תקינים, פלורליסטיים וסובלניים ביניהן.

מילות מפתח: זהות יהודית. זהויות ישראליות, זהות ערבית (פלסטינית) ישראלית, זהות יהודית-ישראלית לא דתית (חילונית), זהות מסורתית, זהות דתית לאומית, זהות חרדית, השואה, הנכבה, "האחר".

מבוא

שני מחקרי זהות שנערכו בהפרש שנים רב – האחד בשנת 1990 והאחר בשנת 2008 – הם הבסיס למאמר זה שעוסק בדגמים של תת-זהויות יהודיות-ישראליות הקיימות בחברה הישראלית: הלא דתית (חילונית); המסורתית; הדתית לאומית; הדתית חרדית. זהות נוספת שמוצגת במחקר היא הזהות הערבית (פלסטינית) ישראלית, שגם היא כמובן איננה בעלת גוון אחד בלבד.

בחינת הזהות מתמקדת ברכיבים הבאים: "העם ואני", "השואה ואני", "הנכבה ואני", "האני והאחר" (עמדות הדדיות של יהודים כלפי ערבים ולהיפך), "המדינה ואני", "הדת ואני". בעוד שהשואה מהווה נדבך מרכזי בזהות היהודית-ישראלית, הנכבה מהווה גורם מרכזי בזהות הערבית (פלסטינית) ישראלית. משותפת לכל הישראלים זהות קורבנית, אך כמובן, מדובר בזהויות קורבן שונות, לעיתים גם קוטביות.

בסיכומו של המחקר אני מבקש להתריע כי הכישלון בחינוך לדמוקרטיה, לפלורליזם ולדו-קיום עלול עוד להחריף ולהסלים את מערכת היחסים השברירית בלאו הכי. עלינו לעסוק באינטנסיביות בחינוך משמעותי נגד גזענות, להורות שהיא מצויה בקרבנו ולהכיר בכך שאנו עצמנו לא רק מושא לגזענות, אלא גם נשאייה של גזענות.

* מאמר זה הוא גרסה מעובדת של פרק הסיכום בספר: "זהויות ישראליות – יהודים וערבים מול המרָאָה והאחר", הוצאת רסלינג, תל אביב, 2010.

1. זהויות מובחנות

זהות יהודית-ישראלית לא־דתית (חילונית)

לדגם זה משתייכת רוב אוכלוסיית המגזר הממלכתי במערכת החינוך. אלה הנמנים עם דגם זה הם ישראלים יותר מיהודים, אם כי במידה פחותה מאשר בעבר. השואה היא הגורם המרכזי בזהותם היהודית. הלא־דתיים הם בעלי קשר חזק מאוד למדינה ולא־ארץ – המרכיבים הישראלים בזהות היהודית-ישראלית. יחסם למרכיבים היהודיים בזהות – העם היהודי מחד גיסא, והדת מאידך גיסא – הינו חזק ומשמעותי הרבה פחות ולעתים אף מסתייג. המרכיב הישראלי בזהותם נמצא בירידה המבטאת את קשיי הישראליות ואולי אף את משבר (ושברון) הזהות הישראלית. המאורעות ההיסטוריים המשמעותיים מבחינתם הם השואה, הקמת המדינה ומלחמת ישראל.

זהות מסורתית

בעיניהם של בעלי הזהות המסורתית, יהודיותם וישראליותם הן בעלות משמעות רבה. זו תת-זהות שיחסה למדינת ישראל ולא־ארץ ישראל חזק מאוד – החזק ביותר. גם יחסם של אלה הנמנים עם תת-זהות זו לעם היהודי ולדת היהודית הינו משמעותי ביותר. חבריה באים ברוב המקרים ממשפחות שבהן מידת דתיות הוריהם גדולה משלהם. מבחינות רבות זו תת-זהות של "קבוצת מעבר", שנוטה מיתר דתיות לפחות דתיות. בכיוון ההפוך – מעבר מלא־דתיות לדתיות – לא נוצרת תת-זהות מסורתית. מרכיב בולט בקבוצה זו הוא יוצאי ארצות המזרח. המאורעות ההיסטוריים המשמעותיים לגביהם זהים לאלה שהזכירו הלא־דתיים, כשעליהם נוספים, בצורה משמעותית הרבה פחות, גם מאורעות מההיסטוריה העתיקה של העם היהודי.

זהות דתית-לאומית

היהדות והיהודיות מהוות מרכיב דומיננטי בולט בזהותם של הדתיים-לאומיים. במרכז זהותם היהודית – הדת, הקשורה בקשר בלתי־ניתק לעם היהודי – דת לאומית. גם היחס לא־ארץ ישראל ולמדינת ישראל עמוק מאוד – ישראליותם גם היא משמעותית מאוד לגביהם. המאורעות המרכזיים לגביהם הם: השואה, הקמת המדינה, מתן תורה.

בתחומים כמו הציונות, הישראליות ומדינת ישראל, גישתם דומה לזו של המסורתיים. כמוכנים מסוימים היא יותר לאומית וציונית מגישת הלא־דתיים. בתחומי היחס לדת שבדקנו במחקר (יחס לזרמים הדתיים, מקום הדת במדינה ובחיי הפרט, תפקיד הדת בשמירת המשך הקיום היהודי וכו'), גישתם דומה מאוד לתת-זהות החרדית (כמובן, בתחומי דת רבים נמצאו הבדלים חשובים ביניהם).

זהות דתית-חרדית

בעלי זהות זו רואים את עצמם רק כיהודים. יחסם לישראליותם מסויג, שלילי, מוכחש או מודחק. הזהות הדתית היא התוכן והמשמעות של זהותם היהודית. ממנה נגזרת, כמובן, התייחסות משמעותית מאוד לעם היהודי וגם לא־ארץ ישראל. יחסם לציונות כתנועה אידיאולוגית-פוליטית מסויג ולעתים קרובות שלילי. גם יחסם למדינת ישראל ביקורתי למדי. המאורעות המשמעותיים

לגביהם בהיסטוריה היהודית: מתן תורה, השואה, ואחריהם מאורעות נוספים בהיסטוריה הדתית-לאומית הקדומה. בעלי הזהות החרדית לא השתתפו במחקר 2008 כקבוצה נפרדת, וסווגו במסגרת תת-הקבוצה הדתית (הסטודנטים החרדים למדו בקמפוסים מסוימים). כל זאת בניגוד למחקר 1990, שבו סיווגנו אותם כקבוצה נפרדת.

זהות ערבית-ישראלית

התייחסנו בדרך כלל לסטודנטים הערבים, שרבים מהם מבקשים לראות את עצמם כפלסטינים, כמקשה אחת, גם בגלל המיעוט היחסי של הסטודנטים הערבים שהשתתפו במדגם. השתתפו במחקר 258 סטודנטים ערבים ו-934 סטודנטים יהודים (סך הכל 1,192 סטודנטים). אין ספק שגם בקרב הסטודנטים הערבים יש תת-קבוצות שונות, שהבולטת שבהם היא הזהות הדתית. מרכזיותה של הנכבה כגורם מעצב זהות משותפת לכולם. פרט ליחס השונה למידת דתיותם חשוב לזכור שיש בקרבם קבוצות דתיות שונות כמו מוסלמים, נוצרים, דרוזים ועוד, וגם בקרב המוסלמים עצמם יש כידוע גישות ועמדות שונות. גם ביחס לערביותם ולפלסטיניותם יש שוני בהדגשים. הישראליות היא מרכיב בזהותם של הסטודנטים (איננו יודעים כמה היא מייצגת קבוצות אוכלוסייה אחרות בקרב הערבים-ישראלים, או הפלסטינים-ישראלים), מעבר להיותה הזהות האזרחית שלהם.

2. דיאלקטיקה פנים-זהותית ובין זהויות

נקודות המגע בין כל תת-הזהויות מועטות, אם הן בכלל קיימות. ספק רב אם יש סיכוי שהן תגדלנה בעתיד הקרוב. מן הראוי שההשלכות והמשמעויות של עובדה זו יועלו על סדר היום החינוכי של העוסקים בחינוך היהודי והציוני, ובחינוך לדמוקרטיה ולדו-קיום, כשינסו לטפח את ערכי הדמוקרטיה. הבעייתיות העיקרית מבחינה רעיונית-אידיאולוגית מצויה בקרב החילונים. שאלות הזהות של הצעיר הישראלי הלא-דתי הן מורכבות ומסובכות יותר מאלו של בן גילו הדתי, ובמקרים מסוימים הן הופכות לבעיות זהות. בזהות היהודית-ישראלית, כפי שמטפחים אותה חלקים גדולים במערכת החינוכית הלא-דתית, נעדרות לעתים מזומנות עקביות, בהירות ושלמות הנחוצות לשם יצירת מסגרת כוללת והרמונית. נקודות המתח העיקריות נוצרות סביב שני מוקדים: (א) מערכת היחסים בין הדת והלאומיות והשפעותיה על הזהות היהודית; (ב) מערכת היחסים בין היהודיות והישראליות. חשוב לציין, שלמוקדי זהות אלה השפעה לא רק על הקוהרנטיות ועל החוסן הפנים-זהותי, אלא גם על עמדות כלפי ערביי ישראל ואופי היחסים שנכון לפתח עמם.

לעומת זאת, העולם היהודי הדתי – הן זה החרדי והן זה הדתי-לאומי – מעוצב על ידי תפיסת עולם דתית וניזון ממנה. השקפה זו, כל זמן שאינה מתערערת או מתמוטטת, נותנת לצעיר הדתי תשובות עקיבות, היוצרות מכלול שלם. הסטודנט הדתי יודע להגדיר לעצמו את זהותו ובהירות ובביטחון. כאמור, הצעיר הדתי הוא יהודי במשמעות הדתית והלאומית גם יחד. זה יוצר אצלו יחס משמעותי עמוק לדת, לעם, לארץ ולמדינה (להוציא את המגזר החרדי במה שקשור למדינת ישראל ולישראליות). לצעיר הדתי-לאומי אין היום קשיים גם עם

ישראליותו. "זהותו הישראלית" היא חזקה ומשמעותית מאוד לגביו. בחברה הישראלית של היום הצעיר הדתי אינו מרגיש את עצמו דחוי וכמי שנאלץ להתגונן ולהצטרף, כפי שהיה הדבר בעבר. יתר על כן, הוא אפילו חושב ומרגיש שבידו התשובות ושלו העתיד. הוא, לדוגמה, מתנדב בשיעורים גבוהים ליחידות עילית בצה"ל. נקודת התורפה העיקרית שלו היא חולשת הערכים הדמוקרטיים וההומניסטיים ויחסו לאחר. לעומת זאת, נקודת התורפה העיקרית בזהות היהודית ובחינוך היהודי של הצעיר הלא-דתי היא, לדעתנו, בזהותו הלאומית-היהודית וביחסו לעם היהודי בעבר ובהווה. המרכיב היהודי בזהותו הלא-דתית לקוי ומקוטע. הדבר בא לידי ביטוי ביחסו להיסטוריה היהודית לדורותיה, ביחסו לשואה ובעיקר ביחסו לעם היהודי בישראל ובתפוצות שלאחר השואה. הוא איננו רואה את עצמו כחלק מהעם היהודי במובן העמוק והמשמעותי. המושג "עם ישראל" מצטמצם לגביו במידה רבה לעם היושב בישראל. שני המחקרים לא בחנו באופן ישיר את פעילותה של מערכת החינוך ולא את השפעתה. ואולם, הממצאים שהבאנו הם, במידה מסוימת לפחות, תוצאות של פעילות מערכת החינוך בישראל. הליקוי העיקרי, לפי תפיסתנו, הוא בעובדה שאין אנו מטפחים את היחס (הפתוח, המבין והמכיר במורכבות הדברים ושאינו מתעלם מאחרים) לעם ישראל. בלי טיפוח מרכיב זה בזהותנו – תפיסת עצמנו כבני אדם, וכבני אדם יהודים, וטיפוח היחס לעם היהודי בעבר ובהווה, בישראל ובתפוצות – אנו משולים למי שמנסה לדרות על רגל אחת. תמונת המצב הנוכחית היא, אפוא, גם תוצאה של החינוך הישראלי, שפעל להחלשת המגמה הלאומית, החילונית, הסובלנית. תהליך זה התרחש, אף על פי שלמגמה זו של זהות יהודית חילונית השתייכו אנשים שעיצבו את פני החינוך במדינת ישראל במשך שנים רבות.

בעלי מגמה זו רואים את העם היהודי כאומה ואת היהדות כתרכות לאומית ולא דווקא כדת. "חילוניות לאומית" זו, בצורת הציונות הסוציאליסטית והליברלית, הייתה לפנים האידאולוגיה השלטת בחיים הרוחניים בישראל. אך בארבעת העשורים האחרונים מסתמנת ירידה במעמדה וביכולתה להציג חלופה לדת היהודית. מערכת החינוך, אשר כיוון זה שלט בה במשך שנים, טיפחה את הישראליות, את היחס למדינה ולארץ ישראל ואת הפרימט הציוני, שיש בו מידה רבה של ישראלוצנטריות ושליטת הגולה והיהודי ה"גלותי".

הישראלי הצעיר שגדל במסגרת זו אכן ראה את עצמו ובראשונה ישראלי. המרכיבים הבולטים בזהותו היו היחס למדינה ולארץ. הוא היה לעתים בעל גישה ציונית מצומצמת, שהבליטה את מדינת ישראל. יחסו לדת היהודית ולעם היהודי היה, במידה זו או אחרת, מסויג. במחקרנו מצאנו התמתנות בהדגשים הישראליים של הזהות והתחזקות המרכיבים היהודיים. מגמה כזו נמצאה כבר במחקרי זהות קודמים, שנערכו בשנות ה-70 וה-80, והיא נמשכת, וכנראה אף מתחזקת. אין אנו יכולים לקבוע בוודאות את עומקם של התהליכים. אולם נראה שאפשר להצביע על עובדות אחדות:

א. היחלשות תחושת הישראליות שעליה הצבענו בהקשרים שונים.

ב. היחלשות הישראליות היא אולי ההסבר – או לפחות אחד ההסברים – להתחזקות היהודיות. לעומת זאת, קשה לקבוע אם התחולל שינוי משמעותי בהתייחסות אל עצמנו כיהודים. כלומר, האם הצעיר הישראלי היום הוא יהודי יותר רק משום שהוא ישראלי פחות, או שהתחזקה גם יהודיותו כשלעצמה?

1. אין ספק שהתחולל שינוי משמעותי ביחסו של הצעיר הישראלי לשואה. שינוי זה, שגם אותו ניתן היה לראות כבר במחקרים קודמים, בא במחקרים שלנו לידי ביטוי מובהק. השואה הפכה להיות גורם מרכזי ולעתים הגורם המרכזי בזהות היהודית. מבחינה זו היחס לשואה אכן מצביע על התחזקות היהודיות. יחד עם זאת, ביחס העכשווי לשואה מצויים הדגשים ציוניים בולטים.
2. השינוי המשמעותי ביחס לשואה – בין השאר ההזדהות עם קורבנותיה וגאווה על התנהגותם – אינו כרוך בשינוי ביחס לתקופות אחרות בהיסטוריה היהודית ה"גלותית", ואינו כרוך בשינוי ביחס ליהודי התפוצות.

נקודה אחרונה: האוכלוסייה שבדקנו במחקר 1990 הייתה אוכלוסיית מורים צעירה, אשר לא נבדקה בעבר בהקשרים של נושאי המחקרים הנוכחיים. שאלת ההשפעה של המערכת החינוכית, בכלל, ושל המורה, בפרט, חורגת כמובן מתחומי המחקר שלנו. אך דומה שגם מחקר 1990 הראה שתהליך שינוי העמדות מתרחש גם במערכת החינוכית. קבוצה זו אמורה להשפיע בעתיד, במידה זו או אחרת, על עיצוב עמדותיו, דעותיו ורגשותיו של הדור הצעיר בנושאים אלו ועל עולם הידע שלו.

אנו חוזרים שוב על טענתנו: יש לחולל שינוי יסודי בעיסוק שלנו בנושא הנדון. לפיכך, השינוי, אם אכן אנו חפצים בו, צריך להתחיל בגופים בעלי השפעה מעצבת, ובכללם, ואולי בראש ובראשונה, מוסדות להכשרת מורים ועובדי חינוך. מהם צריכים לצאת הדיון, הבירור, העיון והלימוד ולחדור למרכיבי השונים של החברה הישראלית ובראש ובראשונה למערכות החינוך שלה.

יש לזכור שבמרוצת השנים שעברו בין שני המחקרים, התחוללו בישראל ובעולם מאורעות ושינויים משמעותיים, אשר יש להם השפעה שונה על זהות הצעיר הישראלי. ביניהם נזכור את תהליך והסכמי אוסלו (1993) ודעיכתו, את גל העלייה הגדול מחבר המדינות בשנות ה-90, את הליברליזציה הכלכלית, את הגידול בפערים הסוציו-כלכליים, את האינתיפאדה הראשונה (1987-1991) ואת אינתיפאדת אל-אקצה (2000-2005), את תהליך הגלובליזציה, את ההפרטה, את אירועי 11.9.2001. השפעתם של אירועים ותהליכים אלו על מרכיבי הזהות בישראל (להוציא אולי את המחקרים שנעשו על העלייה מחבר המדינות) לא נחקרה.

בהכללה אפשר לומר ששאלות הזהות של החברה הישראלית לא השתנו כמעט במרוצת השנים. לא התחולל שינוי משמעותי ביחסים בין תת-הקבוצות; השואה ממשיכה להיות גורם מרכזי, גם אם בולטותה הצטמצמה קמעה בהיבטים מסוימים בתקופה של 18 שנים שחלפו בין שני המחקרים, ולא התחולל שינוי משמעותי ביחס ליהודי התפוצות; יחסי יהודים-ערבים הקצינו במרוצת השנים.

ולבסוף, אף על פי שהמחקר לא עסק בנקודה זו באופן ישיר ולא ביקש להוכיח זאת, אי-אפשר להתעלם מההשפעה המתמשכת של הכיבוש והשליטה בעם אחר על נפשם, רוחם ועמדותיהם של הצעירים הישראלים. השפעה זו הינה הרסנית, ולטווח ארוך פוגעת בערכים ההומניסטיים ומחזקת תפיסות לא-דמוקרטיות, מכלילות וסטריאוטיפיות, ולעתים אף בפירוש גזעניות.

העמדות הנוכחיות של המורים לעתיד והסטודנטים הצעירים הן תוצאה של מציאות קיימת, חברתית, רוחנית-רעיונית, פוליטית וחינוכית. דיון מפורט במציאות זו חורג מתחומי מסגרת זו; מקצת מרכיביה הוצגו בפרק המבוא של הספר. מן הראוי עתה לחשוב בקצרה על אחדות מההשלכות החינוכיות הנובעות מכך.

אחרית דבר

המתח והמאבק בין תת-הזהויות בחברה הישראלית נשאר בלתי פתור, והוא יישאר ככל הנראה בלתי פתור בטווח הנראה לעין. גם השאלות היסודיות הנוגעות לזהות היהודית-ישראלית עדיין פתוחות. המטרה אינה צריכה להיות האחדה, כפייה או ניסיון לבטל את הזהויות האחרות. השאיפה צריכה להיות הכרה ברבגוניות, בפלורליזם ובלגיטימיות של הביטויים השונים של הזהות היהודית-ישראלית.

בעבר היו אלו דווקא התנועות החילוניות ביהדות ובציונות שביקשו לשלול את המשמעות העמוקה של הדת בחוויה היהודית, וסברו שעברה שעתה ושהיעלמותה היא תוצאה הכרחית של תהליכי הקידמה התרבותית. מבחינות רבות התהפך הגלגל. הדימוי העצמי של הציבור הדתי, שראה את עצמו במצור ובחוסר אונים, השתנה. האורתודוקסיה החרדית הצליחה לבסס מחדש את סמכותה המעורערת והיא מבקשת לקרוא תיגר על הציונות החילונית (והדתית). גם הציונות הלאומנית בביטוייה הדתיים (והחילוניים) מבקשת להטיל ספקות ביהדותם ובציונותם של זרמים אחרים ביהדות ובציונות. מסגרות החינוך הדתיות – לשיטתן – אכן נותנות לתלמידיהן את הכלים להתמודד עם המציאות היהודית שלהן. המגזרים הדתיים בישראל מצליחים יותר בנתינת הכלים, גם – לא רק – משום שהם מחנכים בעולם של ערכים מוחלטים. מציאות של ערכים מוחלטים איננה יכולה להתקיים ואסור שתתקיים, לדעתי, בעולם הערכי-חינוכי של המגזר החילוני.

הדומיננטיות של המרכיב הדתי בביטויי האורתודוקסיים במגזרי החינוך הדתיים בישראל מביאה בדרך כלל להימנעות מכוונת מהתמודדות עם שאלת הפלורליזם והרבגוניות בקיום היהודי המודרני. אין החינוך הדתי נותן תשובה למציאות היהודית הנמצאת בתהליכי שינוי. לעתים אין הוא נותן תשובה גם לשאלת הקיום היהודי הריבוני במדינת ישראל. ואולם, לדעתי, חולשתו האימננטית של חלק (גדול?) מהמגזר הדתי-לאומי בעשורים האחרונים היא עובדת היותו ניזון מאידיאולוגיה ציונית-משיחית. חולשה רעיונית מהותית זו מתבטאת במחקרים הנוכחיים בשאלות העוסקות ביחס ל"אחר" הערבי ובעמדות כלפי ערכים דמוקרטיים. העובדה שבעל הזהות הדתית-לאומית יודע לכאורה להגדיר לעצמו ככהירות וכביטחון עצמי את יהדותו וישראליותו, אינה ערובה לעתיד.

התמונה השופעת אמונה וביטחון עצמי באשר לאיתנות הזהות של אוכלוסיית המחקר הדתית-הציונית המושפעת מן הרעיונות המשיחיים עלולה להיסדק או אף להתנפץ בהשפעת המציאות הריאלית. השקפת העולם היהודית-חרדית ניזונה ומעוצבת באופן מוחלט על ידי הדת. רוב מרכיבי המגזר החרדי אינם מתמודדים כלל עם המרכיב הישראלי בזהותם ועם המרכיב הציוני העומד בבסיס קיומה של מדינת ישראל. יחד עם זאת, התשובות שנתנו

הסטודנטיות מהזרם החרדי במחקר 1990 מצביעות על כך ששלילת הישראליות ושלילת הצינונות שהסטודנטיות החרדיות מבטאות, אינן מוחלטות באותה מידה כפי שהן באות לידי ביטוי בהשקפת העולם החרדית.

ואולם, עתידה של היהדות החילונית והצינונות ההומניסטית והצלחתה לעמוד במבחן הזמן תלויים קודם כול בה עצמה, במידת יכולתה להגדיר את עקרונותיה, להיאבק עליהם ולהצליח בהעברתם מדור לדור. "יותר מתמיד תלוי עתידו של העם היהודי בהתייחסותם של היהודים אל עצמם ואל עברם, עם מורשתם המפוארת ועם הטרגדיה הנוראה, ובחשבון הנפש המתחייב מתודעה היסטורית זו".¹ כיהודים חילונים, שתי שאלות מרכזיות עומדות לפתחנו:

- א. האם יהיה לנו העוז להיות יהודים חילונים?
- ב. האם נדע לטפח את הקשר לעם היהודי ותודעת העם? תודעת המולדת, המדינה והארץ אינה יכולה לבוא במקום תודעת העם, משום שמדינת ישראל קיימת, אכן, למען העם היהודי. מדינת ישראל נטולת שורשים וייעוד כלפי העם היהודי מגמדת את שיעור קומתה.³

כמשך שלושה-ארבעה דורות ויותר עמדה במרכזו של החינוך בארץ ישראל המטרה להשריש את האדם במולדת. אולם כיום "יהודי בן-הארץ לא יהיה מושרש בארצו ובמולדתו, אם לא יהיה מושרש בעם היהודי". באופן דיאלקטי אפשר לטעון, בעקבות רוטנשטרייך, שזעיר ישראלי לא יהיה אזרח המולדת ופעיל בה, אם הוא לא יחוש את עצמו בחזקת בן העם היהודי החי את חייו במולדת תוך זיקה אל העם היהודי.⁴

גם אליעזר שביד סבור שזיקת המולדת היא פועל ההזדהות הלאומית. לדעתו, "יסוד הקשר הלאומי לארץ הוא התרבות וההיסטוריה. לא הנוף, לא הטבע, החי והצומח. גם לא הארכיאולוגיה. אלא הזדהות האדם עם עמו, עם ההיסטוריה של עמו ועם תרבות עמו – רק אלו פועלים להתהוות זיקת מולדת".⁵

רוטנשטרייך כתב על הקשר בין מדינת ישראל והעם היהודי: "השינוי וחובת השינוי מוטלים על יהודי מדינת ישראל [...] האוטומטיות של הקשר לעם היהודי אינה עשויה לשמש ערובה, שכן אין קשר זה נתון מעצמו. הסטיכיה של מדינת ישראל מובילה להבלטת השונות, הנושאת

1. אבא קובנר, "מדור לדור", מורשת נ, 1991, עמ' 13.
2. ס. יזהר, "העוז להיות יהודי חילוני". שדמות, ע"ט, תשמ"א.
3. נתן רוטנשטרייך, על הקיום היהודי בזמן הזה, תל אביב: ספרית פועלים, 1972, עמ' 169.
4. נתן רוטנשטרייך, עמ' 167-168.
5. אליעזר שביד, לאומיות יהודית, ירושלים: ש. זק, 1972, עמ' 133.

בכנפיה אפשרות של פירוד".⁶ אני מציע לנסות ליישם את הרעיונות העולים מדברי ההוגים שצוטטו.

במסגרות חינוכיות, רעיוניות ומחקריות, בעלות מאפיינים חילוניים, מרבים לעסוק מאז מלחמת ששת הימים במורשת ישראל, במסורת ישראל, באגדותיה ובחגי ישראל. יש לברך על כך, אולם דומה שלעתיים קרובות נעשה הדבר בגישה אפולוגטית, המנסה להוכיח שגם אנחנו – אלה המכונים בהקשר זה "יהודים חילונים" – יהודים טובים.

הנסיעות לפולין התרבו מאוד בשנים האחרונות. אינני שולל את הנסיעות כשלעצמן, אולם טועה מי שחושב שבכך תימצא תשובה לקשיי החינוך היהודי והציוני, שבכך יצייד את הצעירים ב"מסר ציוני" ואולי אף יתמודד עם תופעת הירידה... הנסיעות לפולין הן מבחינות רבות מעין מיקרוקוסמוס של החינוך היהודי והציוני שלנו. בשיממון ובעזובה הרוחניים והרגשיים וברדיפה אחר תעודת הבגרות המאפיינים בדרך כלל את שנות החינוך, נמצאה חוויה מסקרנת ומושכת, רבת-משמעות ומעוררת סערת רגשות מטלטלת וסוחפת. הנסיעה לפולין יכולה להפוך – ואסור לה שתהפוך – לגורם החינוכי החשוב, המעצב המשמעותי ביותר בחייו של הצעיר הישראלי. באשוויץ לא רואים איך חיים בני אדם, רואים כיצד הושמדו היהודים. מי היו הנרצחים? כיצד חיו? מה היה עולמם? מה היו ערכיהם הדתיים, התרבותיים והרוחניים? על כך אנו יודעים מעט מאוד. אין לחפש ואי-אפשר למצוא באפר, בין הכבשנים, בגיא ההריגה בפולין, את זהותנו הלאומית. מחנות ההשמדה ובתי הקברות הצבאיים אינם יכולים להיות מקומות המפגש בין הצעיר הישראלי לצעיר היהודי בתפוצות, שכן משמעות הדברים היא שאנחנו עם אחד ומאוחד באסון משותף; אנחנו, כעם, פונקציה של אסון, ברצף של הסבל היהודי – אנחנו קורבנות.

פעם האמנו וקיוונו שהשוואה תהיה פרשת דרכים, תפנית בהיסטוריה האנושית; שבעקבות הכשל המוסרי הגדול ביותר שידע המין האנושי מעודו תבואנה התפכחות והפקת לקחים, שביטויין מתמצה בסיסמה: "לא עוד". אמנם העולם אימץ את הסיסמה, אך מעשי ג'נוסייד מתרחשים שוב ושוב. כיום אנו יודעים שהשוואה אינה, וכנראה לא תהיה, אותה פרשת דרכים נכספת – "לא עוד" – שאחריה לא יתיר עוד העולם לאירועים כאלו להישנות.

מה שיכול לתרום לשינוי פני הדברים, לפחות במידה מסוימת, הוא ההוראה והחינוך. ידיעת תופעת הג'נוסייד ומודעות לה הן תנאי הכרחי – אם כי בפירוש לא מספיק – להתמודדות עמה ולניסיונות לצמצמה. זה היה אמור להיות פשוט: מאבק נגד כל מעשה של רצח עם כדי שהדבר לא יישנה בעתיד – "לא עוד" פירושו ללמד את הנושא (אף שאין די, כאמור, בהוראה). אבל המציאות שונה ומורכבת הרבה יותר. סטודנטים ישראלים אינם יודעים כמעט דבר על מעשי הג'נוסייד השונים.

ניסיוני בחינוך לימד אותי שהוראת הג'נוסייד מעניקה פרספקטיבות חדשות ומרחיבה את האופקים. יתרה מזו, הלימוד מחולל שינוי ברמת המודעות והמעורבות. סטודנטים מגלים בהפתעה שלא ידעו דבר על הג'נוסייד הארמני, על רצח העם הצועני, או אף על רצח העם

6. נתן רוטנשטרייך, **על הקיום היהודי בזמן הזה**, עמ' 168.

ברואנדה שהתחולל לנגד עינינו. הם נדהמים כשהם מבינים את משמעות העובדה שלא ידעו דבר, ועוד יותר מכך – מדוע לא ידעו דבר, וכשהם לומדים על יחסה של מדינת ישראל לג'נוסייד של עמים אחרים הזעזוע גובר. אחדים הופכים לפעילים בתחום, כמו, לדוגמה, בסיוע לפליטי דארפור.

הסבל שחוו שני העמים, היהודי והפלסטיני, היה צריך – אילו היינו מצליחים לאמץ יותר את המשמעויות האוניברסליות של השואה – לדחוף אותנו לחפש פשרה ופיוס ולהתאמץ להבין גם את הטראומה של הצד האחר, אבל נראה שלא אלו הם פני הדברים.⁷ אולם הליקוי העיקרי של החינוך היהודי והציוני במסגרות החינוך הלא־דתיות הוא יותר, על פי תפיסתי, לא במה שיש בו אלא במה שאין בו. חולשתו בעובדה – ודומה שממצאי המחקרים מאששים את הדברים – שכמעט אין אנו מטפחים את היחס לעם ישראל – יחס פתוח, מבין במורכבות הדברים, שאינו מתעלם מאחרים. יש לחולל שינוי משמעותי ולהקדיש מאמצים רעיוניים וחינוכיים לנושא "נעלם" זה.

תחום ההוראה המוצע, "יהדות זמננו", שאפשר להגדירו גם "העולם היהודי בימינו, בישראל ובתפוצות", אמור להביא להגברת הידע וההבנה ולשינוי בעמדות. במרכז תחום ההוראה יעמוד העם היהודי בישראל ובתפוצות, על המאחד והמייחד, הדומה והשונה שבו. לימוד זה אמור לסייע לצעיר היהודי־ישראלי לבחון את השאלות החשובות ליהדותו ולישראליותו בפרספקטיבה רחבה יותר של זמן – כלומר הקיום היהודי בעת החדשה, ושל מרחב – כלומר היהודים בישראל ויהודי התפוצות. יש "לצאת" מהמציאות הישראלית אל יהודי התפוצות, ודרך השאלות החשובות לקיום היהודי בישראל "להגיע" אל יהודי התפוצות. כך יהפוך הלימוד והדיון ביהודי התפוצות לרלוונטי עבור הצעיר המתחנך במדינת ישראל, לחלק מעולם הידע ועולם ההתייחסות שלו, ואולי גם יאפשר לו לבחון את עצמו בפרספקטיבה אחרת.

בהקשר זה יש להוסיף: הגישה הסוברת שאת ניסיון ההתמודדות החינוכית עם תופעת הירידה יש לעשות על ידי חיזוק הישראליות היא גישה שגויה. לפי גישה זו, יהודי בעל זהות יהודית יכול לרדת לכל מקום ועדיין הוא יהודי, ולעומת זאת בעל זהות ישראלית הוא ישראלי רק בארץ. אני לעומת זאת סובר שגם כיווני ההתמודדות עם המרכיב החינוכי של תופעת הירידה מצויים בהקשרים היהודיים ולא הישראליים. מן ההקשרים היהודיים נובעת הישראליות כבחירה של הייחודיות היהודית־ישראלית – ולא להפך.

עלינו לשאוף לאיזון מתאים ונכון יותר מהקיים כעת בין המרכיבים האנושיים, היהודיים והישראליים. בהיותנו בני אדם וחלק מהחברה האנושית, אנחנו יהודים וישראלים. הגלישה מהלאומיות אל הלאומנות עלולה להיות מהירה מאוד. הלאומנות היא אכן ארס תקופתנו, וכוחות ארס והרס רבים טמונים בה. דווקא לפתחה של זהות הבנויה, לפחות בחלקה, על גורמי

7. ראו, לדוגמה, אביהו רונן, "הכרה בסבלו של האחר: הוראת השואה ליהודים ולערבים", בתוך: אוהד נחתומי (עורך), **רב־תחומיות במבחן הישראליות**, ירושלים: מאגנס, תשס"ג, עמ' 193-203. גישה הומניסטית זו באה לידי ביטוי, לדעתי, גם בעשרת ספרי הקורס "ג'נוסייד" בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה ובתוכנית "רגישות לסבל בעולם: השמדת עם במאה העשרים", מכללת סמינר הקיבוצים, 1994.

זהות נגטיביים והמתעצבת תוך כדי סכסוך מתמשך, אורבת במיוחד סכנה כזו ויש להיות מודעים לה. סכנה זו חריפה יותר בקרב תת-הזהויות הדתיות. בעמדות כלפי הגזענות והיחס לאחר לא התחולל שינוי במרוצת השנים. שיעור הגזענות נותר גבוה, ולמעשה גבוה מאוד. במישור הממלכתי לא נעשה דבר כדי למנוע או לצמצם את התופעה.

הכישלון בתחומי החינוך לדמוקרטיה, הדו־קיום והמאבק נגד הגזענות עלול להיות חריף וחמור. עלינו לעסוק בצורה אינטנסיבית בחינוך משמעותי נגד גזענות, להודות שהיא מצויה בקרבנו ולהודות שאנחנו לא רק מושאי גזענות אלא גם נשאי גזענות, כפי שראינו גם במחקר המתואר כאן. יש ללמד את שתי התרבויות הגדולות שיצרו במהלך ההיסטוריה היהודים והערבים – התרבות והמסורת הערבית והדת המוסלמית אינן מוכרות כלל לצעיר היהודי, שכמעט אינו נפגש עם הצעיר הערבי החי לצדו כאזרח במדינת ישראל. נראה שגם התרבות, המסורת והדת היהודית אינן מוכרות לצעיר הערבי.

השאלה איננה אם נלמד את העבר היהודי וההווה היהודי, את ערכי הדמוקרטיה והמאבק בגזענות כמצוות אנשים מלומדה. השאלה המהותית והקשה היא כיצד נעסוק בנושאים הללו תוך כדי דו־שיח אמיתי עם הדור הצעיר. זה תנאי הכרחי – גם אם לא מספיק – ליצירת רלוונטיות ומעורבות. כיצד נפתח בצד הממד האינטלקטואלי את הממד האמוציונלי?

האם נצליח להגיע לתהליך חינוכי שיביא להזדהות אמיתית עם יהדות פוזיטיבית, רלוונטית, דמוקרטית ומכירה באחר, חיה ויוצרת, קשורה לתרבות היהודית לדורותיה ויונקת ממנה, שהיהודי־ישראלי הצעיר יבחר בה? אנו מדגישים שוב את טענתנו: היהודיות והישראליות לא תהיינה בעלות ערך ומשמעותיות לצעיר היהודי־ישראלי אלא אם כן הוא יבחר בהן.

חלק מהקוראים יחלקו, קרוב לוודאי, על הקווים המנחים הרעיוניים והחינוכיים שהצעתי או על מקצתם – וטוב שכך. לדעתי יש לעודד את הדיון גם על השנוי במחלוקת. רק תוך כדי לימוד ובידור, עיון ושיח נצליח לגבש את הדרך או את הדרכים בתחומי החינוך היהודי והציוני, בחינוך לערכים דמוקרטיים, במאבק בגזענות, ביחס ל"אחר" ובשאלות הזהות היהודית-ישראלית.

e-mail: yairau@openu.ac.il